ĠUŻE' MUSCAT AZZOPARDI
Kittieb ta' Proża Reliġjuża

kitba ta' DUN ĠAKKIN SCHEMBRI

Biex lil Ġużè Muscat Azzopardi jingħatalu t-tifħir mistħoqq għall-ħidma letterarja fil-qasam reliġjuż, qed jaqbdu id f'id, bħal fiż-żifna Maltija, tnejn mill-għaqdiet tagħna. F'armonija bħal ta' l-orgni ta' San Ġwann, ingħaqdu flimkien il-lejla l-Għaqda Kulturali tar-raħal li rah jitwieled u l-Għaqda Biblika tal-Gżejjer Maltin li stagħnew bih.

Min iressaq il-lenti fil-qrib, fuq il-paġni tal-ġrajjiet li bihom hija minsuġa l-istorja ta' Gżiritna, ma jintebaħx biss li l-Kavalier Ġużè Muscat Azzopardi għall-bidu ta' Awissu se jagħlaq ħamsin sena minn meta Malta bkietu mejjet waqt li l-Letteratura tagħha, fil-mewt ta' min kien Missierha, sfat iltima; iżda jintebaħ ukoll li l-Għaqda Biblika waslet biex tagħlaq għoxrin sena minn meta ż-żewġ professuri, Saydon u Sant, xettluha fostna; u jintebaħ, fuq kollox, li dan it-tempju majestuż li ngħbarna fih qed jagħlaq erba' mitt sena minn meta Cassar u La Cassière temmew jibnuh u fetħulu l-bibien beraħ għal lejlet il-festa tal-kbir Battista. Jekk jitħajru jisktu l-qniepen, ejjew inħallu d-daqq ħlejju ta' l-orgni jkisser il-ħemla ta' kull bruda reliġjuża, ta' kull apatija kulturali. B'hekk, fit-tifkira ta' ġrajjiet bħal dawn, jistagħna l-moħħ. B'hekk il-qalb tithenna.

Kull meta jmut xi ħadd li kellu aktarx elf ġid, in-nies araha tistaqsi: "X'ħalla?" Kienet is-sena 1927. Nhar il-festa ta' San Duminku. Ftit qabel ma bdiet ħierġa l-purċissjoni, f'xi l-5.35 ta' wara nofs in-nhar, fid-dar ta' Marsamxett ġo Triq Santa Luċija, daqs tefgħa ta' ġebla bogħod minn fejn ninsabu bħalissa, il-kittieb Muscat Azzopardi daħal fir-raqda ta' dak is-Sliem li Alla biss jaf jagħtihulna sħiħ. U n-nies bil-kurżità tas-soltu bdiet tistaqsi: "X'ħalla?" U Malta qamet fuq tagħha, u wieġbet dak il-ħin: "Ħalla warajh kemm igawdi kulħadd:

— 76 sunett bil-Malti, minbarra bosta poeżiji oħrajn itwal fl-ilsna Taljan u Malti;
— 6 rumanzi bil-Malti li huma ħolqien tiegħu;
— 8 oħra maqlubin għall-Malti minn ilsna oħrajn;

— dramm bit-Taljan bi sfond lokali;
— l-istorja ta' Malta maqluba minnu mit-Taljan għall-Malti;
— xi ħajjiet ta' qaddisin miktubin bi stil jingħoġob;
— xi kotba, għal idejn il-Maltin, tajbin għat-talb, ewlieni fosthom il-Missal għall-Ħdud u l-Festi;
— traduzzjoni Maltija ta' l-Evanġelji u ta' l-Atti ta' l-Appostli;
— xi ħames ġurnali li bdiehom hu;
— u għadd sabiħ ta' artikli u konferenzi li ħarġu mill-pinna tiegħu..."

U stagħġbet in-nies dak in-nhar, u mibluha stqarret malmedda ta' dawn l-aħħar ħamsin sena: "Iva, il-kitba li ħallielna tibqa' tifkira għal dejjem: monument bħal dan, iż-żmien ma jħassru qatt!"

Fost dan il-wirt letterarju li ħallielna m'hemmx biss ir-rumanzi storiċi li jaf bihom, tista' tgħid, kulħadd. Hemm ukoll daqs ħames rakkonti oħrajn li fihom iħaddem il-wieħed jew l-ieħor minn dawn iż-żewġ forom letterarji: hemm tlieta minnhom li nsejħulhom ħajjiet ta' qaddisin, filwaqt li t-tnejn l-oħra nkitbu bħala rumanzi storiċi-sagri. Se nitħaddtu hawnhekk fuq din il-ġabra ta' ħames kotba ta' proża. Il-ħsieb tagħna hu li nixħtu xaqq dawl fuq ĠUŻE' MUSCAT AZZOPARDI BĦALA KITTIEB TA' PROŻA RELIĠJUŻA.

Il-bidu tal-ħajja letterarja Maltija ta' Muscat Azzopardi ħareġ jixbah, kif narah jien, lill-bidu tal-ħajja artistika Maltija tal-pittur Kalabriż, Mattia Preti. L-ewwel xogħol tal-Preti għal hawn Malta kien kwadru ta' San Ġorġ — dak li għandna ġo dan il-konkatidral, fil-kappella ta' Aragona. Hekk ukoll, l-ewwel ktieb li qatt ħareġ bil-Malti l-Kavalier Muscat Azzopardi kien **Il-Ħajja ta' San Ġorġ.** Ta' Qormi li kien, Qormi fil-ħsieb u l-qalb, nistħajlu ried jissiġilla bil-pinna l-istqarrija ta' mħabba li kellu tfawwar f'qalbu żagħżugħa lejn il-Qaddis Kavalier tal-knisja xwejħa li Ġużè tgħammed fiha. Dak iż-żmien, fl-1874, kellu biss għoxrin sena maħluqa, u ġa kien irnexxielu jagħraf il-ħtieġa li n-nies ta' raħal twelidu tingħatalhom f'idejhom il-ħajja tal-qaddis tagħhom imfissra fi lsienhom stess. It-Taljan hu kien tgħallmu bis-sħiħ, fis-Seminarju ta' l-Imdina. U nista' naħseb zijuh, Dun Salv Muscat, kemm kien iħeġġu. Għalhekk, ħa f'idejh il-**Vita e Passione di San Giorgio Martire** miktuba minn saċerdot ta' waħda mid-djoċesijiet ta' Torin, u

qalibha għall-Malti: dak il-ktieb ta' Dun Eldrado de Fazy kien ħareġ erba' snin qabel (fl-1870) ġo Torin stess.

Biex wieħed jifhem malajr kemm ġa kellu stil sabiħ u mexxej fil-kitba tal-Malti, se nislet minn dak il-ktieb ewlieni l-ewwel sentenza jew tnejn — dwar il-belt fejn twieled San Ġorġ: "Xi għoxrin mil bogħod minn Ġerusalemm, in-naħa tal-baħar Mediterran, tinsab il-belt ta' Lud, fejn kienet toqgħod ir-razza ta' Benjamin, bin Ġakob. Din il-belt, imdawra mill-bnadi kollha bis-siġar tal-palm u taż-żebbuġ, kienet ħadet l-isem ta' Lidda; u, ftit wara, ir-Rumani, li kienu bnew fiha knisja kbira 'l-Alla falz Ġôve, reġgħu semmewha Diospolis." Qabbel, għal dak li hu stil, din is-silta — dwar ir-raħal fejn twieled Muscat Azzopardi nnifsu — meħuda mir-rumanz tiegħu oriġinal **Susanna,** miktub xi disa' snin wara (fl-1883): "Minsuġ triq ġo l-oħra, donnu magħmul għal tapposta biex 'l-insara jinħbew fih mill-qilla tat-Torok. (Ħal Qormi) qiegħed bejn żewġ widien mill-isbaħ, fejn l-ilma li jaqla' mill-aħjar xaqliba tagħna jagħmel bħal żewġ xmajjar ma' tulek jà xitwa u jibqa' sejjer għall-baħar, imdawwar minn kullimkien bis-siġar tat-tamar."

Is-saċerdot għaref u kittieb magħruf minn San Ġorġ f'Għawdex, Dun Alwiġ Vella, li iżjed tard sar Monsinjur u Arċidjaknu tal-Katidral f'hemmhekk, tana l-isbaħ ġudizzju dwar dak ix-xogħol bikri ta' Muscat Azzopardi. Isemmi li ftit tas-snin wara ġie sal-Belt, dar il-ħwienet kollha tal-kotba, u ma sabx jixtri l-**Ħajja ta' San Ġorġ** ta' Muscat Azzopardi: dan ifisser li l-ktieb kien inħataf. Isemmilna wkoll li kienu ġew f'idejh bosta ħajjiet ta' dan il-qaddis martri, iżda meta qrahom l-ebda waħda ma kienet għoġbitu daqs dik li kiteb Dun Eldrado de Fazy: dan juri li Muscat Azzopardi, imqar jekk kellu biss għoxrin sena meta qalibha għall-Malti, għażla bħal dik hu kien għamilha sewwa. Kien Dun Alwiġ Vella nnifsu li, fl-1890, ħareġ it-tieni edizzjoni ta' dan il-ktieb. Muscat Azzopardi reġa' ħariġha mill-ġdid fl-1907. Lid-Direttur ta' l-istamperija tad-Dar ta' San Ġużepp tal-Ħamrun, li kien Dun Ġorġ Bugeja, issa kitiblu hekk: "Inċedilek għalkollox il-proprjetà tal-ktieb — u rrid li l-qliegħ kollu jmur għat-tfal (orfni) ta' din id-Dar." U jżid isemmilu: "Dan il-ktieb kien l-ewwel wieħed li jien ktibt bil-Malti, u meta ktibtu ma kellix ħlief għoxrin sena. Imm' issa għaddew minn fuqi tlieta u tletin oħra... Għalhekk, jien

jidhirli li, mingħajr ma nbiddel ebda kelma mill-ktieb, għandi mmiss xi ftit l-ortografija..., biex inġibha mexxejja ma' l-ortografija ta' llum." Dan ifisser li f'żgħożitu l-istil tal-proża tiegħu kien ġa sabiħ u mexxej biżżejjed, hekk li fl-1907, meta kellu xi 54 sena, ma deherlux li kellu x'jirfina u jorqom fih.

Tassew li, ftit wara li żżewweġ, Ġużè Muscat Azzopardi ħalla 'l Hal Qormi u ġie joqgħod il-Belt — mill-Belt ta' Pinto għall-Belt ta' La Valette — iżda mħabbtu lejn San Ġorġ ma nesihiex warajh! Dik ġarra miegħu. Dan nafuh minn dik l-ittra ta' l-4 ta' Ġunju, 1907, fejn lil Dun Ġorġ Bugeja jistqarrlu hekk: "Kieku kelli nikteb il-Ħajja ta' San Ġorġ illum, kont niġbed wisq aktar fit-tul, għax, biex niġbor biss li naf issa fuq id-devozzjoni tiegħu mad-dinja kollha..., ma jservunix żewġ kotba daqs dan; imma l-Qriema ma għandhomx bżonn min iħajjarhom b'ħafna kliem għall-imħabba ta' San Ġorġ, għax ħadd fid-dinja ma jħobbu iżjed minnhom." Fi kliem ieħor, meta s-Sur Ġużè ġie joqgħod fil-parroċċa filjali (dik ta' San Duminku), xorta waħda baqa' jaqra u jqalleb u jfittex dwar il-Qaddis tal-parroċċa matriċi.

Liema kienu — nistħajjilkom issa tridu tafu — il-qaddisin l-oħrajn li Ġużè Muscat Azzopardi ħallielna dwarhom xi xogħlijiet ta' proża? Imqar ħarsa ħafifa lejn uħud mit-titli tas-sunetti tiegħu kienet tkun biżżejjed biex nintebħu bir-repertorju varjat ta' qaddisin li kellu għal qalbu. Fit-tiżwiq tagħhom, nistħajjilhom il-qaddisin tan-niċeċ li jżejnu xi wħud mill-faċċati tad-djar fittoroq ta' Malta u Għawdex. Fost ir-rumanzi maqlubin minnu għall-Malti minn ilsien barrani jingħaddu dawn it-tnejn: **Ġanna d'Ark** (jiġifieri, Santa Ġovanna d'Arco) u **Il-Ħalliel it-Tajjeb** (jiġifieri, wieħed mit-tnejn li sallbuhom ma' Ġesù). Fil-lista, imbagħad, tal-kotba sagri ta' Muscat Azzopardi, minbarra **l-Ħajja ta' San Ġorġ** insibu tnejn oħra, u t-tnejn huma kitba tiegħu stess minflok maqlubin minn xi lsien ieħor: **Il-Ħajja ta' San Filippu Neri** u **Il-Maħbub ta' Ġesù** (jiġifieri, l-Appostlu San Ġwann).

Nibdew mir-rumanz storiku-sagru **Ġanna d'Ark.** Jeanne d'Arc, xebba ta' tmintax-il sena, għexet fi Franza fil-bidu tas-Seklu Ħmistax. Wara li kien ġa qaleb għall-Malti l-ħajja ta' qaddis gwerrier bħal San Ġorġ, xejn ma neħodha bi kbira li fl-1894 Muscat Azzopardi qaleb ukoll mit-Taljan ir-rumanz, li tassew isaħħrek taqrah, dwar Santa Ġovanna d'Arco, hi wkoll qaddisa

gwerriera u mexxejja ta' eżerċtu sħiħ li bħalha ma dehrux darb'oħra. Fiż-żewġ każi spikka l-fatt li għan-nisrani l-ħajja hija taqbida li jaħtieġlu jirbaħha: it-taqbida hi mal-qawwa tad-dlamijiet: iżda f'isem Alla u bil-għajnuna tiegħu jirnexxilu joħroġ rebbieħ: il-bjuda tal-verġinità u l-ħmura tal-martirju — iż-żewġt ilwien tal-Bandiera Maltija! — jitwaħħdu mal-ħeġġa taż-żgħożija f'ġavintur u xebbiet bħal Ġorġ Anici u Ġanna d'Ark...

Jidhirli jien, li bejn wieħed u ieħor, dan ukoll hu l-ħsieb ta' Muscat Azzopardi f'uħud mir-rumanzi storiċi mibnijin minnu fuq xi ġrajja ta' qlubija meħuda mill-imgħoddi ta' gżiritna, ibda minn **Toni Bajada** u spiċċa f'**Nazju Ellul.** Il-qlubija ta' dawk il-protagonisti, sew jekk meħudin mill-ġrajja kif tassew seħħew, sew jekk huma frott ta' l-istħajjil tal-kittieb, itellgħalna fil-wiċċ l-element patrijottiku. Fl-Italja — u f'Malta wkoll — ta' żmien ir-Risorġiment, ir-rumanzi storiċi miktubin bit-Taljan kienu jħaddnu u jwaħħdu fihom żewġ xejriet — motivi patrijottiċi ta' qlubija li jintisġu bi ħjut romantiċi ta' mħabba. Huma l-karatteristiċi li kellhom, fis-seklu li għadda, ir-rumanzi ta' Cesare Cantù, Massimo D'Azeglio, u Ippolito Nievo. Iżda wieħed ma jistax jinsa l-influss ukoll ta' Alessandro Manzoni fuq ir-rumanzi storiċi li nkitbu bit-Taljan, l-aktar hawn Malta — sew minn kittieba Taljani (eżiljati li sabu l-kenn hawnhekk) bħal Dante Gabriele Rosetti u Ifigenia Zauli-Saiani, kif ukoll minn kittieba Maltin (li kitbu bit-Taljan) bħal Nikol Zammit u Ramiro Barbaro. Flimkien ma' dawk iż-żewġ elementi ta' qlubija u mħabba, nilmħu jispikka f'**I promessi sposi** tal-Manzoni element ieħor — il-preżenza ta' Alla fl-istorja. Hekk ukoll fil-kitba oriġinali ta' Muscat Azzopardi, u xejn anqas meta ġie biex jagħżillek rumanz ħalli jaqlibhulek għall-Malti.

Mela, f'Ġanna d'Ark — fil-ktieb u fix-xbejba — jitwaħħdu ż-żewġ elementi, dak patrijottiku u dak reliġjuż. Il-qlubija u l-qdusija nsibuhom imwaħħdin f'persuna waħda. Ninnota, fl-aħħar-nett, li l-1894 — meta Ġużè Muscat Azzopardi ħareġ dak ir-rumanz sagru fuq ix-Xbejba ta' Orleans — ħabtet sewsew is-sena li fiha l-Papa Ljun XIII iddikjaraha Venerabbli: kien l-ewwel pass qabel ma isimha, iżjed tard, tniżżel fil-lista tal-beati (fl-1909) u tal-qaddisin fl-(1920).

Il-Ħalliel it-Tajjeb hu r-rumanz l-ieħor storiku-sagru li Muscat Azzopardi qalibhulna mill-ilsien barrani. Ħareġ bil-Malti fis-sena

1901. Bit-tħabrik ta' wliedu, is-Sur Ivo u s-Sur Ġino, hawn imxerrda fl-idejn illum it-tieni edizzjoni, dik ta' l-1960. Ix-xogħol oriġinali nafuh lill-pinna ta' Florence Morse Kinsley. Ma kenitx l-ewwel darba — lanqas l-aħħar waħda — li nkiteb rumanz mibni fuq ġrajjiet kif naqrawhom fl-erba' Evanġelji waqt li, imħalltin magħhom b'ċerta sengħa ta' kitba, insibu episodji oħrajn li huma ħolqien tal-fantasija tal-kittieb jew, xi drabi, meħudin minn dawk li nsejħulhom evanġelji apokrifi.

X'nifhmu meta ngħidu li jeżistu kotba li jissejħu apokrifi? Fil-herqa li kulħadd igħid tiegħu u jżid ukoll mal-ftit li jaf, kien hemm xi wħud mill-insara tat-tieni u tat-tielet seklu li tħajru jiktbu xi ħaġa huma wkoll dwar il-ħajja ta' Ġesù; u kienu jinħbew taħt isem xi wieħed mill-Appostli, hekk li l-ktieb tagħhom isemmuh, ingħidu aħna, l-Evanġelju ta' ... San Ġakbu, jew ta' ... San Tumas, jew ta' ... San Pietru. F'dawk l-evanġelji apokrifi niltaqgħu, xi drabi, ma' tagħlim żbaljat u eretiku, u għalhekk — iżda mhux għalhekk biss — il-Knisja tagħna qatt ma qisithom bħala mnebbħin minn Alla. Iżda fihom ġie li nsibu xi ħaġa tajba wkoll. Ismijiet bħal Ġwakkin u Anna, għal missier u omm il-Madonna, jew it-tliet ismijiet Melkjor u Gaspar u Baldassar, għall-Maġi, mill-apokrifi ħadniehom. Hekk ukoll, l-erba' Evanġelisti jsemmulna li ma' Ġesù ssallbu wkoll żewġ ħallelin, iżda x'kien jisimhom ma jgħidulniex.

Fost il-kotba apokrifi hemm wieħed li jissejjaħ **l-Evanġelju ta' Nikodemu** (imsejjaħ ukoll **l-Atti ta' Pilatu**) fejn naqraw, fost kollox, li l-ħalliel il-ħażin kien Ġesta u t-tajjeb kien Diżma (jew: Dema) Iżda, skond ktieb ieħor apokrifu bl-isem ta' **l-Evanġelju Għarbi tat-Tfulija** (ta' Ġesù), il-ħalliel it-tajjeb kien jismu Titu u l-ħażin kien jismu Dumak. Dawn ta' l-aħħar — Titu u Dumak — huma ż-żewġ ismijiet li niltaqgħu magħhom fir-rumanz **Il-Ħalliel it-Tajjeb.** Hlief f'xi taqsimiet li huma meħudin ħaġa b'ħaġa mit-tagħrif li għandna dwar Ġesù fl-erba' Evanġelji tagħna, innisġa tar-rakkont hija ħolqien tal-fantasija ta' min kiteb ir-rumanz. Il-ħlieqa hija din:

Mela darba, f'Ġerusalemm deher wieħed barrani, Dumak, li kien Grieg ta' karattru krudil u kiefer, u tefa' għajnejh fuq waħda mill-qaddejja tal-qassis il-kbir Kajfas. Dumak, ta' ħalliel li kien, lil din Priska seraqha, bit-tarbija b'kollox li kellha f'ħo-

ġorha, iċ-ċkejken David ma kienx għajr it-tifel ta' Qajfas, li ma kellux iben ħliefu. Dumak, fil-Galilea, fejn mar joqgħod biex ikun bogħod minn Qajfas, lit-tifel beda jsejjaħlu Titu biex żgur ma jingħarafx li kien it-tarbija l-misruqa tal-qassis il-kbir. Dumak kellu ċorma ta' ħallelin u lil Titu rabbieh f'dik il-ħajja — qisu (miskin!) Oliver Twist li sab ruħu fil-klikka ta' Fagin u Bill Sikes u l-Artful Dodger! Fl-aħħar, sew Dumak kif ukoll Titu nqatgħetilhom għall-mewt, mixlijin fuq ħafna serq u ħafna qtil u l-aktar għax ħadu sehem fir-rewwixta li Barabba qajjem kontra Pilatu u r-Rumani. Fuq il-Kalvarju, qrib it-tmiem tar-rumanz, l-element drammatiku jilħaq l-aqwa tiegħu. Dumak, jiġifieri l-ħalliel il-ħażin, jinstama' jgħid lil Malku (li kien, kif tafu, il-qaddej tal-qassis il-kbir) li l-imsallab l-ieħor, jiġifieri l-ħalliel it-tajjeb, ma kienx għajr l-iben il-misruq ta' Qajfas... Meta Qajfas, fil-palazz tiegħu, sar jaf b'dan, jibda jistaqsi mibluh: "Imsallab?... Imsallab mas-Salħar ta' Nażar? Ibni David u l-Iben t'Alla! Imsallbin flimkien!... Imsallbin..."

Fl-1907 il-kittieb tagħna ħareġ il-ħajja ta' qaddis ieħor — **Il-Ħajja ta' San Filippu Neri,** miktuba minn Muscat Azzopardi nnifsu, mhux miġjuba fil-Malti minn kitba ta' ħaddieħor. Imwieled fl-ewwel snin tas-Seklu Sittax ġo Firenze, il-"buon Pippo" — "it-twajjeb Filippu", kif kienu jsejħulu n-nies — sar l-Appostlu ta' Ruma. Narawh iżur l-isptarijiet. Nilmħuh dieħel saħansitra fil-ħwienet. U dejjem jirnexxilu jirbaħ il-qlub, b'dik it-tjubija tiegħu. Hemm Appostlu ieħor ta' Ruma li (ngħidhielkom kif inħossha) dejjem fakkarni fih — Ġwanni XXIII. Dan il-"Papa buono" ħareġ jixbah lil dak il-"buon Pippo" — u mhux bil-bixra ta' barra biss! Tiftakru ġo l-isptar ta' San Gianicolo f'dawk il-'wards' tat-tfal, min isejjaħlu minn naħa, min minn oħra? Konna rajnieh ukoll fl-aħbarijiet meta mar iżur lill-ħabsin tar-Regina Coeli: biex jagħmlilhom il-qalb, semmielhom li hu wkoll kellu f'razztu min xi darba daq il-ħabs... għax kien inqabad imur għall-kaċċa mingħajr liċenza!... Madwar La Chiesa Nuova u fit-toroq l-oħra tal-qalba ta' Ruma għandek tintebaħ (kif kont nintebaħ jien) li San Filippu Neri fi żmienu kien jaħrathom dawk it-toroq, u l-ġid li kien jagħmel qisu għadu jinħass sa -lum. Illum inzertat il-festa tiegħu!

Mill-pinna ta' Muscat Azzopardi għandna wkoll il-ħajja ta'

l-Appostlu Ġwanni — dak li fl-Evanġelju li kiteb isejjaħ lilu nnifsu "d-dixxiplu l-maħbub ta' Ġesù" (Ġw. 13:23). Għalhekk dan ix-xogħol oriġinali ta' Ġużè Muscat Azzopardi jġib dan l-isem: **Il-Maħbub ta' Ġesù.** Deher fis-sena 1908, jiġifieri sena biss qabel ma ra d-dawl ir-rumanz **Nazju Ellul,** li hu l-kapolavur ta' dan il-kittieb tagħna. Sewwa ntqal li l-aħjar proża ta' Muscat Azzopardi dehret matul l-ewwel għaxar snin ta' dan is-seklu — mill-1901, meta ħareġ **Il-Ħallie! it-Tajjeb,** sa l-1909, meta ħareġ **Nazju Ellul.** Jekk trid taf kemm irnexxa sabiħ u mexxej dan ix-xogħol tas-sena 1908, jiġifieri **Il-Maħbub ta' Ġesù,** aqra (ngħidu aħna) dik il-paġna fejn, mill-kuntrast ta' bejn iż-żewġ Appostli Pietru u Ġwanni, joħroġ ċar daqs il-kristall il-karattru tal-wieħed u ta' l-ieħor minn dawn iż-żewġt iħbieb tal-qalb, imma l-aktar dak ta' Ġwanni bħala l-protagonista tal-ktieb. U tistħajlek quddiem kwadru tal-Caravaggio jew wieħed minn ta' Zahra.

"Pietru u Ġanni ma kenux ta' l-istess għamla: Pietru bniedem sfiċċaż, avolja raġel magħmul u miżżewweġ — lest biex jixteħet f'riġlejn Ġesù l-ewwel wieħed u lest biex jiċħdu — lest biex imur warajh u biex jaħarbu, biex jislet ix-xabla għal Malku u biex jinfexx f'bikja kbira; Ġanni, għażeb, żagħżugħ, l-iċken wieħed f'dar missieru, dejjem kwiet u ħiemed, dejjem imxennaq bi ġmiel l-imgħallem, dejjem bil-hena ta' qalbu fil-kisra ħelwa ta' xfar għajnejh. It-tnejn kienu jħobbu 'l Ġesù imma Pietru kien iħobbu b'dik il-leħħa ta' beraq, li tixgħel u tintefa, u terġa' tixgħel u terġa' tintefa; filwaqt li Ġanni kellu għalih dik il-ġibda li qatt ma tisħon u qatt ma tibred, li tilma dejjem bl-istess dawl u bl-istess satra, bħad-dija tal-kwiekeb... 'Iva, Pietru u Ġanni ma kenux ta' qatgħa waħda: iżda kienu jagħdru 'l xulxin, għax kienu jinħabbu. Forsi kienu magħmulin hekk minn Alla, biex wieħed ipatti għall-ieħor."

Temmejna din il-ġirja ħafifa ta' minn ktieb għall-ieħor. Tassew li l-proża reliġjuża ta' Muscat Azzopardi tħaddan ukoll l-erba' **Evanġelji** u **l-Atti** kif ukoll **il-Ktieb tal-Quddies** — maqlubin mil-Latin għall-Malti. Meta tqis dan kollu, għiduli intom jekk **ħax** xi żball il-Papa — jiġifieri San Piju X — meta, darba minnhom, kitiblu ittra minn idejh stess biex igħidlu Grazzi u Prosit! Ingħid għalija, dejjem żidt insaħħaħ fehmti li Ġużè Muscat Azzopardi kien (kif sejjaħlu Franġisk Saver Caruana) "bniedem reliġ-

już li ħadem b'qalbu f'idu''. Kemm ħabrek bħalia wieħed mis-segretarji tal-Kungress ta' l-1913! U dak il-Kungress baqa' ma ntesa qatt mhux f'Malta biss... Mhux f'Malta biss; hemm Ruma wkoll li fuq sider Ġużè ħemżet, għal darba tnejn, għotja ta' ġieh. Qisha Kornelja l-Knisja, u wlied bil-għaqal bħal Ġużè Muscat Azzopardi huma l-ħaġar prezzjuż li tifraħ bih — ta' Omm li hi. Tgħid, mhux hekk ried ifisser il-Poeta Nazzjonali meta apostrofizzah u qallu:

''għatxien tas-Sewwa, Dinek qatt ma reg'xtu''?

U naqbżu ntennulu — jien u int, u dak u l-ieħor:

''Ħabib, ma nitħassrekx; int għomrok għextu.''

Minn ġo kull dar sa ġo San Ġwann, il-lejla, fl-ibliet u fl-irħula taż-żewġ Gżejjer, tinstema' nota waħda. Fil-persuna tal-Kap ta' l-Istat u fil-persuna tal-Kap tal-Knisja nilmaħ miġbura hawnhekk lil Malta kollha u qed tkanta għalenija. Il-viżtu ilha li neħħietu. Lil dan ir-Rumanzier, li hu wkoll Poeta — poeta saħansitra fil-proża li kiteb, Malta ma tibkihx mejjet. Ġużè Muscat Azzopardi huwa ħaj, ħaj f'kull paġna li ħallielna, f'kull paġna li għadha ħajja bit-twemmin nisrani li kiber miegħu u li ħaddan dejjem. F'kull paġna minnhom, nista' ngħid, sibt kelma ta' ħabib. Kull meta nżerta r-riħ, u fuq dak il-qabar ħiemed tar-Rumanzier-Poeta smajtu jonfoħ madwari qalb il-friegħi taċ-ċipress ġewwa l-Addolorata, aktarx ftakart fis-saffika tal-poeta liriku tagħna — li llum hu l-President tar-Repubbklika — u bħalu jiena għidt, miġbur fi ħsibijieti:

''Inħossni f'kattidral; iz-zkuk tas-siġar
nistħajjel bħal kolonni fil-korsija,
u qiegħed nisma' orgni u qatgħa kbira
ta' nies qed tkanta,
U fuq it-tasti twal ta' l-orgni għoli
iġġerri s-swaba' sbieħ Omnna n-Natura,
b'rasha tixxengel 'l hawn u 'l hemm mar-ritmu,
fid-daqq mitlufa!''

Għalhekk, ħuti Maltin, waqqfu issa mill-ġdid widnejkom għad-daqq ta' l-orgni ta' dan il-Konkatidral, u ħallu lil Bach ifehemkom hu li Ġużè Muscat Azzopardi, ta' kittieb nisrani li kien, ħaddem dejjem il-pinna bla ma qatt nesa... li... il-qalb tal-bniedem... Wieħed biss... ihenniha.